

Bellmanvisor och kökssvenska. Om savolaxarnas stora förkärlek för Norden

*Föredrag vid Svenska litteratursällskapet i Finlands årshögtid
den 5 februari 2023*

JAG HAR ALLTID ÄLSKAT NORDEN. Älskat redan innan jag fick Föreningen Nordens stipendium år 1982, när jag var 17 år gammal och elev i klassiska gymnasiet i Kuopio och reste till Kalmar för ett kort språkbad.

Jag har älskat svenska språket sedan barndomen. Orsaken till denna förkärlek är troligen kökssvenskan som min morfar och mormor lärde mig. Sötaste, ljuvaste stunder i deras kök i trähuset i Kuopio! Vaxduken på bordet som morfar pekade på och sade: *Vakstuuki*. Den spetsbeprydda näsduken som mormor tog fram ur manschetten och sade: *Nästuuki*.

Min morfar hade redan som liten pojke lärt sig att flickor inte duger till mycket. Men han fick chansen att ändra sig när han som pensionär fick bekanta sig med ett växande, nyfiket flickebarn. Flickor är ju helt okej, började han inse. Fastän svagare än pojkar så ändå ganska fiffiga. Och så tyckte han och mormor att en duktig liten flicka måste kunna främmande språk. Det var viktigt för hennes framtid. Jag kunde inte ana att det var tjänstefolkets språk det talades i mormors snygga kök vid det vaxduksbeklädda bordet. Jag var bara så stolt över att kunna yttra några ord på ett främmande språk.

Jag visste inte att vi var fattiga. Jag trodde att alla bodde i trähus med kakelugnar och vedspis. Jag var nöjd med mitt lilla liv för att jag var älskad. Jag hade mormor och morfar vilkas släkter hade bott i Savolax sedan urgamla tider och farmor som hade evakuerats från

Karelen. Hela min omgivning var präglad av östliga mentaliteter. Jag visste inte att man skulle kunna tänka på ett annat sätt, att det fanns andra sätt att förstå världen.

Suomen Matkailijayhdistys, Turistföreningen i Finland publicerade en turistguide till Savolax år 1926. I artiklarna betonas till exempel att folket i Savolax pratar väldigt gärna, också med främmande, och att ordet *haastatella*, att intervjua, har kommit in i finska språket just från Savolaxdialekten. I guiden berättas också att savolaxarna behärskar *small talk* bättre än något annat folk i Finland.

I Savolax har ordbruket varit viktigare än jordbruket på de karga, steniga åkrarna. Mina mor- och farföräldrar berättade historier och sjöng. Deras ord var färgstarka, gammalmodiga och mustiga. De talade dialekt, blandad med svenska och ryska ord, och ord från segelfartygens och svedjebrukets tider. Min mormor hade kommit till min hemstad Kuopio från ett litet torp i nordöstra Savolax och morfar hade varit till sjöss i sin ungdom.

Jag växte upp med livets must och insåg intuitivt att människor omkring mig bar i sina vävnader färggranna trådar från äldre tider. Och att genom stora och betydelsefulla ord kunde man återuppliva försvunna saker, fenomen och människor. Vilka som helst ord dög inte. För att kunna trolla fram det som inte längre fanns var det viktigt att välja sina ord noggrant och också att skapa nya ord vid behov. Så lärde jag mig att uppskatta morfars kantiga ord, stora och kraftiga som segel, och mormors ord, ljuva som hennes blomrabatt i koloniträdgården.

Så småningom, genom att lyssna på det som sades men också på det som blev osagt, slog jag ner mina rötter i urgamla tider. De mina hade varit tjänstekvinnor, skeppare, matroser, torpare, hantverkare. Min morfar kunde skriva långa berättelser och dikter. Min mormor och farmor var skickliga i hantverk och trädgårdsodling. Jag kunde inte ana att de var förbittrade. Först senare insåg jag att de hade velat gå i skola men inte haft möjlighet på grund av brist på medel. På grund av fattigdomen. Det var därför de ville lära mig allt de visste, också kökssvenska. Det var därför de upprepade varenda dag: ”Viktigast i världen är att gå i skola. Det får inte alla göra. Gör du det.”

Föregående generationer hade gjort sitt bästa för att röja och släta ut vägen för mig. Det blev min plikt att vandra längs tidens väg – att skrida fram men också blicka bakåt.

Savolax har alltid varit ett gränsland. I landskapssången "Savolaisen laulu"¹ sägs det att när övriga Finland åt fredens bröd, härjade ofta kriget i Savolax. Fienden plundrade och brände hus och åkrar och män stupade i kriget. Och diktaren fortsätter: om bara våra gamla träd, våra skogshöjder och sund kunde tala om det de har sett, så skulle de berätta om krig och tapperhet.

Historiskt sett är Savolax ett landskap präglad av nöd, fattigdom, krig och osäkerhet. Men det är inte hela sanningen. Området kring Jorois, Juva och Rantasalmi i Södra Savolax kallades för Savolax Paris på grund av sin livliga herrgårdskultur. Frugård, Örnevik, Joroisniemi, Järvikylä, Koskenhovi, Torstila, Kotkan hovi, Stendal, Vättilän hovi, Pasala och Korhola är alla herrgårdar i Jorois socken och Vehmais, Inkilä, Tietti och Loukio herrgårdar i Juva.

Dessa gårdar bevarade i sin kultur kontakter med det gamla moderlandet Sverige. I Frugård i Jorois finns fortfarande en rik gustaviansk interiör med till exempel tygtapeter från Stockholm. Samtidigt med den rika överklasskulturen florerade också den muntliga folkulturen i Savolax, runor, sägner, den folkliga naturreligionen. Dessa rika kulturformer påverkade djupt prästsonen, författaren och språkforskaren Carl Axel Gottlunds tankesätt och levnadsbana i början av 1800-talet.

Gottlunds far var kyrkoherde i Jockas (Juva) och sonen samlade in en stor mängd fornsånger där. Han censurerade inte materialet utan samlade också in folkliga sånger med sexuellt innehåll, till exempel dikter i vilka genitalier vandrar fritt i världen. Detta var radikalt under denna tid och texter med sexuellt innehåll publicerades inte. De passade inte ihop med en romantisk och puritansk uppfattning om folket. I dag utgör Gottlunds samling den viktigaste kunskapskällan om gamla finska sexualmyter.

Gottlund översatte också Bellmans dikter till Savolaxdialekt och publicerade översättningarna i små häften. I Gottlunds vilda visioner var Savolaxdialekten den bästa grunden för det finska skriftspråket som just då höll på att formas. Att Gottlund var intresserad av Bellmans mustiga texter hänvisar till svenska tiden, till Stockholm, till 1700-talet och dess frisinnade pastoraler.

1. Skrivet av August Ahlqvist. På svenska "Savolaxarens sång".

Gottlund försökte visa att det går an att översätta Bellman till finska, att överföra ett ikoniskt kulturellt fenomen till en helt annan kultursfär. Han ville förmedla inte bara ord och begrepp utan snarare stämning och kultur. Så hör hur han berättar om Ulla Winblads frukost en sommarmorgon i det gröna, Fredmans epistel nummer 82: ”Jo neito, toimessansak, / Levittelöopi ruokiansak, / Marjoja majjon kanssa, / Ja muna-voita tarjoo hään.”²

Ägg, oliver, mandeltårta och kyckling har förvandlats till mycket typisk östfinsk festmat, till piroger, äggröra med smör och bär med mjölk. I förordet till Bellmansamlingen uttrycker Gottlund sin stora förkärlek för Bellmans diktning och säger att dessa geniala och hjärtliga sånger kommer att sjungas ännu när andra sånger har fallit i glömska.

För vem översatte Gottlund Bellmans dikter? För vem samlade han in folkliga berättelser? Inte för folket, utan för dem som just ingenting visste om folket, dess tankar och dess modersmål. Dess liv och öden var förbisedda i ståndssamhället där alla hade sina fasta platser som Gud hade beordrat dem. Gottlund vandrade på 1820-talet i Sveriges Finnskogar och hittade ett folk som hade flyttat dit under 1500-talet från Savolax. De levde i elände och Gottlund försökte hjälpa dem genom offentlig polemik och en petition till ständerna.

Gottlund ville fästa uppmärksamhet vid folkets kultur och folkets levnadsförhållanden. Att emancipera folket genom att göra deras tankesätt och förhållanden synliga var hans syfte. Men begreppet folk var ännu väldigt ensidigt; kvinnfolket i allmänhet och pigor i synnerhet ansågs inte vara lika viktiga som män. Gottlund själv var ingen hjälte i detta avseende: han berättar i sina memoarer att han hade legat med en piga som druckit sig medvetlös. Pastoralfantasier om välformade pigor och mustiga folkrunor förvandlades inte bara till kunskap och intellektuell njutning utan också till grovhet och våld. Det krävdes ännu tid innan man var beredd att bevilja mänskliga rättigheter också till kvinnor och flickebarn.

2. Fredmans epistel nummer 82 i Gottlunds översättning i *C.M. Fredmanin lauluja ja löiluja. Käytetty suomeksi ja Suomen maabanki sovitettuna*. 3:maas vihko, Helsinki: P. Widerholmin tykönä 1864.

Det var Minna Canth från staden Kuopio som på 1880-talet väckte frågan om emancipation, kvinnosaken, de fattigas rättigheter och allmän jämlikhet i storfurstendömet Finland. Det är hennes ord och tankar som susar bakom de lärdomar som min mormor och farmor viskade i mina öron. De upprepade att flickebarnet måste ta skolan på största allvar. Efter skolan måste hon lära sig ett yrke, tjäna egna pengar och bli självständig innan hon alls börjar sällskapa med män. Och just dessa principer hade Minna Canth betonat i sin samhälleliga reformkamp: flickors rätt till skolgång, kvinnors rättighet att arbeta och förvalta sina inkomster, jämlikhet mellan partnerna i äktenskapet.

I motsats till Gottlunds romantiserande och sexualiserande syn på pigor berättar Canth i ett brev till Aleksanteri Järvenpää den 14 juni 1890 hur mycket unga tjänsteflickor kommer till Canths kök med spädbarn i famnen och gråter tröstlösa: efter att ha blivit förförda av männen i huset har de kastats ut på landsvägen och ensamma fått bära ansvaret.³ Många av dessa unga kvinnor blev senare prostituerade och Canth blev förbittrad över deras öden.

Minna Canth var änkefru, mor till sju barn, framgångsrik affärskvinna, människorättskämpe och författare till flera viktiga pjäser, berättelser, debattartiklar och brev. I den lilla avlägsna staden Kuopio i östra Finlands insjödistrikt läste hon under sin karriär precis samma böcker som alla andra debattörer, journalister, konstnärer och författare i hela Norden och Europa. Hon diskuterade både i privata kretsar och i offentliga sammanhang litterär realism och naturalism, konstens plikt att beskriva samhälleliga problem, socialism, kvinnosak, fattigdom, kyrkans roll i samhälleliga reformer, eutanasi och religionsfrihet.

Frågorna om könsdrift, äktenskap, sedlighet och sexualitet blev ett stort debattämne i hela Norden år 1887. Precis samtidigt som dessa stora emancipatoriska, sociologiska och naturvetenskapliga ämnen debatterades i Stockholm, Oslo och Köpenhamn, fördes det en eldig och bitter diskussion om exakt samma frågor i Finland. Och galjonsfiguren i debatten var – Minna Canth från Kuopio.

3. Brev av Minna Canth finns publicerade i Helle Kannila (toim.), *Minna Canthin kirjeet*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1973.

Canth brevväxlade med Georg Brandes vars frisinnade tankar om sexualmoral hade satt hela Norden i brand. Brandes och hans anhängare betonade den naturliga könsdriften och motsatte sig puritanism. Diskussionen om sexualitet var starkt polariserad och atmosfären aggressiv i hela Norden. En föreläsning om sexualitet eller preventivmedel kunde sluta i allmänt kaos och buller. Minna Canth var anhängare av så kallad handskemoral. Begreppet kommer från Bjørnstjerne Bjørnsons pjäs *En handske* vars huvudtes är att om kvinnan bör vara avhållsam innan äktenskapet så bör mannen också vara det.

När författaren Gustaf af Geijerstam besökte Helsingfors i mars 1887 demonstrerade kvinnosakskvinnorna mot hans föreläsningar om sexualmoral. Canth som annars räknades bland de frisinnade kunde inte heller acceptera Geijerstams syn på sexualitet; Canth tyckte att synen ledde till prostitution. I diskussionen låg huvudbetoningen på mannens rättighet att fritt leva ut sin drift. För kvinnor fanns det fortfarande endast två grupper: antingen var de ”hemmets heliga prestinnor”,⁴ eller dåliga kvinnor vars uppdrag var att tillfredsställa mäns behov.

Canth såg handskemoralen som lösning på detta. Men hon var också beredd att omformulera sina tankar. Hon tyckte att det var ytterst nödvändigt att möjliggöra tidiga äktenskap. Om också kvinnor från samhällets högre skikt lärde sig att laga mat och städa skulle man inte behöva anställa så mycket tjänstefolk i hushållet och det skulle bli möjligt för män att försörja familjen i ett tidigare skede av livet.

Fastän Brandes i den hetsiga nordiska debatten kallades förrädare av kvinnosaken på grund av hans frisinnade uttalanden om sexualitet, förstod Minna Canth att Brandes var en av de viktigaste grundpelarna för kvinnosaksrörelsen i Norden; han hade ju översatt John Stuart Mills essä *On the Subjection of Women* som påverkade Canths tänkande kraftigt. Strindberg bryr sig Canth inte alls om och den ytterst populära och populistiska sexualskribenten Max Nordau skulle hon ha velat döda, så snäser hon i ett av sina brev till Kaarlo Brofeldt 1884. Men Canths brev till Brandes från dessa år är mycket artiga – hon vill översätta Brandes föreläsningar om litteratur till finska.

4. Minna Canths brev till Kaarlo Bergbom 8/12 1884.

Under debattåret 1887 fick Minna Canth de varmaste hälsningar från självaste Bjørnson till Kuopio. Men hon fick också hård kritik och hånande ord från den yngre generationens manliga författare för sina tankar om sedlighet. Motparterna kunde inte förstå varandra och den upphetsade debatten i tidningsspaltorna ledde till brutna vänskapsband, förbittring och sorg.

Det som väcker uppmärksamhet här är att Canth inte alls nämns i moderna nordiska verk om 1800-talets samhällsdebatter och litteratur. Jag har just läst Elisabeth Åsbrinks underbara, noggranna och gripande biografi om Victoria Benedictsson. Boken heter *Mitt stora vackra hat*, och titeln belyser fint kvinnolivet under senare hälften av 1800-talet. Benedictsson, född Bruzelius, ville bli konstnär och tjänade själv pengar till konstskolestudier som guvernant. Fadern gav henne först tillstånd att utbilda sig men ändrade sedan åsikt – och dottern som var under 25 år och således omyndig fick stanna hemma.

Victoria Bruzelius gifte sig med den betydligt äldre postmästaren Benedictsson, blev olycklig i äktenskapet, kultiverade sin litterära talang och började ge ut böcker under pseudonymen Ernst Ahlgren.

Men inte ens framgång på litteraturens fält befriade Benedictsson från hat. Inåtvänt hat mot sitt kön (familjen Bruzelius hade förlorat enda sonen och flickor dög inte till något). Hat mot samhället som inte lät människan förverkliga sina drömmar, talanger och drifter. Hat mot äktenskapet, hat mot sexuellt umgänge om vilket hon just ingenting visste när hon gifte sig. Hat till och med mot sina egna barn.

Benedictsson längtade efter kamratskap. I sin förtvivlade hunger efter intellektuell näring och i sin osäkerhet, rotlöshet och rastlöshet utvecklade hon en fix idé om tidens litterära storman och ”skval-lerkändis” Georg Brandes vars sexuella aptit verkar ha varit stor. De träffades i Köpenhamn och gick in i en uppsplitande relation. Det hela slutade med att Benedictsson begick självmord på ett hotell i Köpenhamn den 22 juli 1888. Hon var 38 år gammal.

Minna Canth noterar dödsbudet en dryg månad senare, den 7 september 1888, i sitt brev till sin vän Lucina Hagman som just har varit i Köpenhamn. Hon frågar vad Hagman har fått höra om Ernst Ahlgrens självmord. Canth hade fått veta att Ahlgren hade lämnats helt ensam och att alla vänner hade övergivit hen. Canth spekulerar om att Ahlgren måste ha överansträngt sin hjärna och sina nerver och

att detta i sin tur kanske har förorsakat själslig sjukdom och "lifsleda" (sistnämnda ord på svenska i en annars finskspråkig text). "Detta innebär en allvarlig varning för oss", fortsätter Canth. "Det är inte bra att arbeta för mycket. Man måste också ibland vara lat och ibland roa sig. Det är en stor etisk plikt." Canth varnar sin vän Hagman för överansträngning: "Man får inte i sanslös iver slösa sina krafter."

Canth dog i hjärtbesvär vid 53 års ålder år 1897. Hon levde sin stora kamp med hela sitt väsen, helhjärtat. Också hon kände ofta hat när hon på 1880-talet efter franska realisternas modell besökte fattighuset, fängelset och de prostituerades boningar i Kuopio. Hon sade i ett brev till Emelie Bergbom den 9 februari 1885: "Vad kan man göra om man av Gud skänkts en så pass krigisk natur."

Vad skulle Minna Canth ha tänkt om inbördeskriget i Finland? Hon såg ju redan på 1880-talet hur missnöjda, hjälplösa och arga de fattiga var. Det är intressant att fundera på Finlands öde under det tidiga 1900-talet. Varför var det just i Finland som polariseringen, hatet och viljan till samhälleliga ändringar ledde till krig? Den samhälleliga debatten var ju väldigt aggressiv och skarp i hela Norden. Finns det något som skiljer Finland från de andra nordiska länderna?

Minna Canth var för mig, den duktiga lilla flickan från trähuset, en stor rollmodell och litterär mor vid sidan av Astrid Lindgren. Jag är dotter till dem båda. Det känns helt obegripligt hur okänd Canth fortfarande är i Norden.

Det är så svårt att skrida över språkgränsen.

När jag fick den obegripligt stora äran att tala på denna högtidliga fest, erbjöds jag också möjligheten att skriva mitt festtal på finska. Talet skulle sedan översättas till svenska. Jag tackade nej – inte för att jag skulle tro att min svenska är perfekt.

Nej, jag varken talar eller skriver felfri svenska. Men jag uttrycker mig på min älskade svenska som bär med sig anor från urgamla tider, från Frugård, Bellman, folkliv, tygtapeter från Stockholm, pigor, tvätterskor, ångfartyg, Canths kök vid domkyrkan i Kuopio, gråtande pigor med spädbarn och dyster framtid, koloniträdgårdar, blomster-rabatter, hantverk, matrosor och skeppare. Jag vill behålla min rättighet att tala och skriva på er svenska, älska ert språk, bära mina käraste minnen, tjänstefolkets minnen, i mina färggranna vävnader.

Vakstuuki. Nestuuki. Hantuuki. Kabveli. Tampuuri. Lyöja som var det finaste, skiraste plagget (lik en slöja) och som bars av fina damer.

Detta är Nordens idé: att älska och vörda varandras språk och värna mångfalden. Att låta också den som inte kommer från en herrgård träda fram och säga sitt. Att förstå värdet i det folkliga, dialektala, brutna, inte fullkomliga – värdet i det man strävar efter: samförstånd, kärleksfullt bemötande.

Även om jag har blivit desillusionerad i mångt och mycket så tror jag fortfarande på Nordens bästa idé: att också fattiga barn får drömma.

Jag älskar Norden, dess mångfald, dess språk, dess fria ord och djärva debattörer. Jag älskar mina lärare, mina professorer, jag älskar särskilt eldigt svenska språket som öppnade dörren för mig till Norden, till vänskapsband, till vida vyer, till drömmar om en bättre värld.